

ભારતમાં બ્રિટિશ વહીવટી માળખાનો વિકાસ: નીતિઓ, ફેરફારો અને અસરો

સંશોધક:

ગોસ્વામી કવિતાબેન ચેતનગીરી

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી,

પાટણ

Email: kcgoswami161@gmail.com

માર્ગદર્શક:

ડૉ. શેષકરણ બી. ચારણ

સરકારી વિનિયન અને વાણિજ્ય વિદ્યાલય,

થરાદ

પ્રસ્તાવના:

આ પેપર બ્રિટિશ ભારત દરમિયાન વહીવટી માળખાના વિકાસ, તેની નીતિઓ, સુધારાઓ અને ભારતીય સમાજ, રાજકારણ અને અર્થતંત્ર પર તેમની દૂરગામી અસરનું વ્યાપક વિશ્લેષણ રજૂ કરે છે. બ્રિટિશ શાસનની વહીવટી વ્યવસ્થા માત્ર શાસનની તકનીકી વ્યવસ્થા નહોતી, પરંતુ એક સુવ્યવસ્થિત વસાહતી નીતિનું એક સાધન હતું જેના દ્વારા ભારતના વિશાળ વિસ્તારમાં રાજકીય નિયંત્રણ, આર્થિક શોષણ અને સાંસ્કૃતિક પ્રભુત્વ સ્થાપિત થયું હતું. આ પેપર વહીવટી માળખાના ઐતિહાસિક વિકાસને ત્રણ મુખ્ય તબક્કાઓમાં વિભાજિત કરે છે: કંપની શાસન, બ્રિટિશ રાજ્યશાસિત શાસન (૧૮૫૮-૧૯૪૭), અને વસાહત પછીનો સમયગાળો. વહીવટી પરિવર્તનની સાતત્ય અને પરિણામોને સમજવા માટે શરૂઆતના તબક્કામાં, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની વહીવટી વ્યવસ્થા મુખ્યત્વે વ્યાપારી ઉદ્દેશ્યો અને મહેસૂલ વસૂલાતની જરૂરિયાત પર આધારિત હતી. કંપનીએ ભારતમાં શાસનના મૂળભૂત એકમો તરીકે જિલ્લા વહીવટ, નાગરિક અને ફોજદારી અદાલતો અને મહેસૂલ અધિકારીઓની નિમણૂક જેવી પ્રણાલીઓ રજૂ કરી. વોરેન હેસ્ટિંગ્સ, કોર્નવોલિસ અને લોર્ડ વેલેસ્લી જેવા ગવર્નર જનરલોએ આ સમયગાળા દરમિયાન વહીવટી નિયંત્રણને સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે અસંખ્ય સુધારાઓ અમલમાં મૂક્યા, જેનાથી ભારતીય અમલદારશાહી અને ન્યાયિક માળખાનો પ્રારંભિક પાયો નંખાયો. ૧૮૫૭ ના બળવા પછી, ૧૮૫૮માં બ્રિટિશ તાજને શાસનના સ્થાનાંતરણથી ભારતીય વહીવટનું માળખું સંપૂર્ણપણે બદલાઈ ગયું. રાજ્યશાસિત શાસન હેઠળ, એક કેન્દ્રિય અને શિસ્તબદ્ધ વહીવટી માળખું સ્થાપિત

થયું, જેમાં વાઇસરોય, રાજ્ય સચિવ અને સિવિલ સર્વિસ જેવી સંસ્થાઓ મુખ્ય ભૂમિકાઓ ભજવી રહી હતી. બ્રિટિશ શાસનના "સ્ટીલ ફેમ" તરીકે ઓળખાતી ભારતીય સિવિલ સર્વિસ વસાહતી શાસનની કરોડરજીત તરીકે સેવા આપી હતી. આ સમયગાળા દરમિયાન ન્યાયિક સુધારા, પોલીસ વ્યવસ્થા, જમીન મહેસૂલ નીતિ, શિક્ષણ નીતિ અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની વિભાવનાનો વિકાસ થયો, જેનાથી ભારતીય વહીવટને આધુનિક આકાર મળ્યો.

જોકે આ સુધારાઓએ શાસનમાં કાર્યક્ષમતા અને સંગઠનાત્મક સ્થિરતા લાવી, તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ભારતીય જાહેર હિતનો નહીં, પરંતુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિતોનું રક્ષણ કરવાનો હતો. જમીન મહેસૂલ પ્રણાલીએ બ્રિટિશ ઔદ્યોગિક મૂડીવાદને અનુરૂપ કૃષિ અર્થતંત્રને આકાર આપ્યો; શિક્ષણ પ્રણાલીએ બ્રિટિશ મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિનો ફેલાવો કર્યો, જ્યારે ન્યાયિક સુધારાઓએ ભારતીય સમાજ પર બ્રિટિશ કાયદા લાદ્યા. પરિણામે, ભારતીય સમાજમાં નવા વર્ગ માળખાં, સામાજિક અસમાનતાઓ અને આર્થિક અસમાનતાઓ ઉભરી આવી. આ સંશોધન પત્ર માત્ર વહીવટી નીતિઓ અને તેમના માળખાકીય વિકાસનું વિશ્લેષણ કરતું નથી, પરંતુ આ નીતિઓએ આધુનિક ભારતની શાસન વ્યવસ્થાનો પાયો કેવી રીતે નાખ્યો તેની પણ તપાસ કરે છે. ભારતીય અમલદારશાહી, ન્યાયિક વ્યવસ્થા અને મહેસૂલ વહીવટમાં બ્રિટિશ પ્રભાવ હજુ પણ દેખાય છે. વધુમાં, આ સંશોધનપત્ર દર્શાવે છે કે બ્રિટિશ વહીવટી વારસાએ સ્વતંત્ર ભારતના લોકશાહી વહીવટી માળખાને આકાર આપ્યો, પરંતુ કાયમી ધોરણે વસાહતી માનસિકતા અને કેન્દ્રીકરણ વલણો સ્થાપિત કર્યાં. આમ, આ સંશોધનપત્ર બ્રિટિશ ભારતના વહીવટી માળખાના ઉત્ક્રાંતિને વ્યાપારી નિયંત્રણથી આધુનિક અમલદારશાહી સુધીની લાંબી ઐતિહાસિક સફર તરીકે રજૂ કરે છે. તે ફક્ત વસાહતી શાસનની વહીવટી નીતિઓનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ આ નીતિઓએ ભારતીય સમાજ, શાસન અને રાષ્ટ્રનિર્માણની પ્રક્રિયાને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરી તે દર્શાવવાનો અને આજે ભારતના વહીવટી માળખાના ઐતિહાસિક મૂળને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

મુખ્ય શબ્દો : વસાહતી વહીવટ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, રાજ્યશાસિત શાસન, ભારત સરકાર અધિનિયમ ૧૮૫૮, ભારતીય સિવિલ સર્વિસ

બ્રિટિશ શાસન

બ્રિટિશ શાસન ભારતના ઇતિહાસનું એક એવું પ્રકરણ છે જેણે દેશના રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને વહીવટી માળખાને ગહન રીતે બદલી નાખ્યું. જ્યારે ૧૭ મી સદીની શરૂઆતમાં રાણી એલિઝાબેથ પ્રથમ દ્વારા ઇંગ્લેન્ડની ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને વેપારના વિશેષાધિકારો આપવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે કોઈએ કલ્પના પણ નહોતી કરી કે આગામી બે સદીઓ સુધી, આ વેપાર સંસ્થા ભારતના ભાગ્યને એટલી હદે પ્રભાવિત કરશે કે તેનો પ્રભાવ સ્વતંત્રતા પછી પણ ચાલુ રહેશે. શરૂઆતના તબક્કામાં, અંગ્રેજોનો હેતુ ફક્ત વ્યાપારી નફા પર હતો. સુરત, મદ્રાસ, બોમ્બે અને કલકત્તા જેવા બંદરો પર વેપાર કેન્દ્રો સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા હતા, જેના દ્વારા કાપડ, મસાલા, ગળી અને અન્ય માલ ભારતમાંથી યુરોપમાં નિકાસ કરવામાં આવતો હતો. કંપનીનું આ વ્યાપારી વિસ્તરણ ધીમે ધીમે રાજકીય મહત્વાકાંક્ષામાં પરિવર્તિત થયું.

૧૭૫૭માં પ્લાસીનું યુદ્ધ અને ૧૭૬૪માં બક્સરના યુદ્ધે ભારતીય ઉપખંડમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. બંગાળના દીવાન જેણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મહેસૂલ વસૂલવાનો અધિકાર આપ્યો, તે ભારતમાં બ્રિટિશ વહીવટની સાચી શરૂઆત હતી. કંપની શાસનના આ પ્રારંભિક સમયગાળા દરમિયાન વહીવટી વ્યવસ્થાના પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્યો મહેસૂલ વસૂલાતને મહત્તમ બનાવવા, વ્યાપારી હિતોનું રક્ષણ કરવા અને સ્થાનિક બળવાઓને નિયંત્રિત કરવાના હતા. શાસન વ્યવસ્થા સંપૂર્ણપણે આર્થિક અને શોષણકારી નીતિની હતી. અંગ્રેજોએ તેમના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ભારતીય સંસાધનોનો ઉપયોગ કર્યો, જેના કારણે ભારત કાચા માલનો સ્ત્રોત અને તૈયાર માલનો ગ્રાહક બન્યો. જેમ જેમ બ્રિટિશ સત્તાનો વિસ્તાર થયો તેમ તેમ વહીવટી માળખામાં પણ ફેરફારો થયા. કંપની શાસન હેઠળ, વોરેન હેસ્ટિંગ્સ (૧૭૭૨-૧૭૮૫) એ અનેક સુધારાઓ રજૂ કર્યા, જેમ કે મહેસૂલ અને ન્યાયિક પ્રણાલીઓને અલગ કરવી, જમીનદારી પ્રણાલીને સુવ્યવસ્થિત કરવી અને નાગરિક અને ફોજદારી અદાલતોની સ્થાપના કરવી. ત્યારબાદ, લોર્ડ કોર્નવોલિસે ૧૭૯૩માં કાયમી સુધારાઓ લાગુ કર્યા, જેણે ભારતીય ગ્રામીણ અર્થતંત્ર અને રાજ્ય વ્યવસ્થાના માળખાને કાયમી રૂપે પરિવર્તિત કરી દીધું. આ સુધારાઓએ બ્રિટિશ વહીવટી નિયંત્રણને સંસ્થાકીય બનાવ્યું. ૧૯મી સદીમાં, કંપની શાસન ધીમે ધીમે બ્રિટિશ સંસદના નિયંત્રણ હેઠળ આવ્યું. ૧૭૭૩નો રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ, ૧૭૮૪નો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એક્ટ અને

૧૮૩૩નો ચાર્ટર એક્ટે ભારતમાં વહીવટી કેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયાને ઝડપી બનાવી. આ કાનૂની જોગવાઈઓએ ગવર્નર જનરલની સત્તાઓમાં વધારો કર્યો, કંપનીના કાર્યોને બ્રિટિશ સરકારની દેખરેખ હેઠળ લાવ્યા, અને એક સંગઠિત અમલદારશાહી માળખાનો પાયો નાખ્યો. વહીવટી રીતે, આ સમયગાળો બ્રિટિશ નીતિઓના સંસ્થાકીયકરણને ચિહ્નિત કરે છે.

ભારતીય સિવિલ સર્વિસ

૧૮૫૭ના સિપાહી બળવાએ આ વ્યવસ્થાની મર્યાદાઓને ખુલ્લી પાડી. આ બળવા પછી, કંપની શાસન નાબૂદ કરવામાં આવ્યું, અને ૧૮૫૮માં, બ્રિટિશ કાઉને ભારત પર સીધું શાસન સંભાળ્યું. ભારત હવે બ્રિટિશ વસાહત બની ગયું, જેનું સંચાલન ભારતના રાજ્ય સચિવ અને વાઇસરોય દ્વારા કરવામાં આવતું હતું. આ પરિવર્તનથી વહીવટી માળખામાં સ્થિરતા અને સંગઠન આવ્યું. બ્રિટિશ રાજ્યશાસિત શાસને કાયદો, ન્યાય, પોલીસ અને સિવિલ સેવાના ક્ષેત્રોમાં અસંખ્ય સુધારાઓ રજૂ કર્યાં. ભારતીય સિવિલ સર્વિસની સ્થાપના બ્રિટિશ વહીવટનો સૌથી શક્તિશાળી સ્તંભ બની. આ સેવાએ માત્ર શાસનનું સંચાલન જ નહીં પરંતુ બ્રિટિશ સત્તાની વૈચારિક શ્રેષ્ઠતા પણ સ્થાપિત કરી. આ સેવામાં ભારતીયોની ભાગીદારી નજીવી હોવા છતાં, તેણે ભારતમાં આધુનિક અમલદારશાહી, વહીવટી શિસ્ત અને જવાબદારીની પરંપરાનો પાયો નાખ્યો. બ્રિટિશ શાસને ભારતમાં કેન્દ્રીકરણ, કાનૂની સમાનતા, બંધારણીય શાસન અને મહેસૂલ જવાબદારી જેવા આધુનિક વહીવટી સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કર્યાં. જોકે, આ પ્રણાલીએ ભારતીય સમાજમાં અસમાનતા, આર્થિક શોષણ અને વહીવટી અંતરનો ખાડો પણ બનાવ્યો. બ્રિટિશ શાસનની નીતિઓ ભારતના રાજકીય વિકાસને આકાર આપવામાં નિર્ણાયક સાબિત થઈ, કારણ કે તે ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના ઉદય અને સ્વતંત્રતા સંગ્રામને જાગૃત કરવા તરફ દોરી ગઈ. આખરે, બ્રિટિશ કાળનું વહીવટી માળખું બેધારી તલવાર હતું. એક તરફ, તેણે ભારતમાં આધુનિક શાસન, ન્યાય અને અમલદારશાહીનો પાયો નાખ્યો, જ્યારે બીજી તરફ, તેણે ભારતીય સમાજની રચનાને વસાહતી હિતોથી વશ કરી દીધી. આમ, બ્રિટિશ ભારતની વહીવટી યાત્રા ફક્ત સત્તા પરિવર્તનની વાર્તા નથી, પરંતુ એક ઐતિહાસિક સંક્રમણ છે જેણે આધુનિક ભારતીય રાજ્ય અને તેની શાસન વ્યવસ્થાને આકાર આપ્યો.

બ્રિટિશ શાસનની વસાહતી નીતિઓ ફક્ત વહીવટી સુધારાઓનું પરિણામ નહોતી, પરંતુ ભારત પર કાયમી નિયંત્રણ સ્થાપિત કરવાના હેતુથી સુઆયોજિત રાજકીય, આર્થિક અને વૈચારિક વ્યૂહરચનાનો ભાગ હતી. પોતાની નીતિઓ દ્વારા, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યએ ભારતને માત્ર એક વસાહત તરીકે જ સંગઠિત કર્યું નહીં, પરંતુ તેના વસાહતી હિતોને અનુરૂપ તેના આર્થિક, કાનૂની અને વહીવટી માળખાનું પુનર્ગઠન પણ કર્યું. આ નીતિઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની વ્યાપારી સ્પર્ધા, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ, યુરોપિયન સામ્રાજ્યવાદની ભાવના અને ભારતના સમૃદ્ધ કુદરતી અને સંપત્તિ જેવા પરિબલો, માનવ સંસાધનો દ્વારા પ્રેરિત હતી.

૧૭૭૩- રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ:

૧૮મી સદીના અંતમાં ભારતીય રાજકારણ પર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો પ્રભાવ વધતો ગયો તેમ, બ્રિટિશ સંસદને સમજાયું કે કંપનીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી એ બ્રિટિશ હિતો માટે જોખમી હોઈ શકે છે. પરિણામે, ૧૭૭૩માં રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો. ભારતમાં બ્રિટિશ શાસનના સંસ્થાકીય માળખાનો પાયો નાખવાનું આ પહેલું પગલું હતું. આ કાયદાએ બંગાળના ગવર્નર-જનરલનું પદ બનાવ્યું અને કંપનીના કાર્યો પર બ્રિટિશ સંસદીય દેખરેખ સ્થાપિત કરી. આ પગલાથી કંપનીથી રાજ્યશાસિત સુધી બ્રિટિશ શાસનનું પ્રારંભિક સંક્રમણ થયું. ત્યારબાદ, ૧૭૮૪ના ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એક્ટે બ્રિટિશ વહીવટી નિયંત્રણને વધુ મજબૂત બનાવ્યું. આ કાયદાએ ભારતમાં કંપનીના વ્યાપારી અને વહીવટી કાર્યોને અલગ કર્યા અને બ્રિટિશ સરકારનું "બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ" સ્થાપિત કર્યું, જેનાથી લંડનથી ભારત પર સીધું નિયંત્રણ શક્ય બન્યું. આ કાયદો ભારતમાં આર્થિક શોષણ અને રાજકીય સ્થિરતા બંને સુનિશ્ચિત કરવાની બ્રિટિશ નીતિનું પ્રતીક હતું. ૧૯મી સદીમાં પસાર થયેલા ચાર્ટર એક્ટે ભારતીય વહીવટી માળખામાં ધીમે ધીમે સુધારાની પ્રક્રિયાને આગળ ધપાવી. ૧૮૩૩ના ચાર્ટર એક્ટે ભારતને એકીકૃત વહીવટી એકમમાં ગોઠવ્યું. આ કાયદા દ્વારા બંગાળના ગવર્નર-જનરલને ભારતના ગવર્નર-જનરલનું બિરુદ આપવામાં આવ્યું, જેનાથી સમગ્ર ભારતીય રાજ્ય એકીકૃત વહીવટી માળખા હેઠળ આવ્યું. આ કાયદાએ ભારતમાં કાયદા ઘડવા માટે વિધાન પરિષદની સ્થાપના કરી, જે ઔપચારિક રીતે કાનૂની શાસનની પ્રક્રિયા શરૂ કરી.

૧૮૫૩નો ચાર્ટર એક્ટ વહીવટી સુધારા તરફનું બીજું એક મહત્વપૂર્ણ પગલું હતું. આ કાયદા હેઠળ, ભારતીય સિવિલ સર્વિસમાં પ્રવેશ માટેની પ્રક્રિયા સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવી હતી. જોકે આ સિસ્ટમ શરૂઆતમાં બ્રિટિશ નાગરિકો સુધી મર્યાદિત હતી, પરંતુ પછીથી તેણે ભારતીયો માટે પણ તેના દરવાજા આંશિક રીતે ખોલ્યા. આ સુધારાએ બ્રિટિશ શાસનની શરૂઆત કરી. આ તેમના ઉદ્દેશ્યનું પ્રતીક હતું. ભારતમાં વહીવટી કાર્યક્ષમતા અને યોગ્યતા-આધારિત શાસન વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવી, લાંબા ગાળાના વસાહતી નિયંત્રણને સુનિશ્ચિત કરવું: આ બધી નીતિઓનો સંયુક્ત ઉદ્દેશ્ય ભારતને બ્રિટિશરો માટે સ્થિર, નફાકારક અને નિયંત્રિત વસાહત બનાવવાનો હતો. અંગ્રેજોએ ભારતીય વહીવટને તેમની પોતાની રાજકીય સંસ્કૃતિ અને શાસન પરંપરાઓ અનુસાર ઢાળવાનો પ્રયાસ કર્યો, કાયદા, ન્યાય, મહેસૂલ, શિક્ષણ અને પોલીસિંગના યુરોપિયન મોડેલો લાગુ કર્યાં. આ પ્રક્રિયામાં, પરંપરાગત ભારતીય શાસન, વિકેન્દ્રીકરણ અને સ્થાનિક સ્વ-શાસનની ભૂમિકા ધીમે ધીમે ક્ષીણ થઈ ગઈ. આમ, વસાહતી નીતિઓની આ પૃષ્ઠભૂમિએ ભારતમાં વહીવટી કેન્દ્રીકરણ, આર્થિક નિયંત્રણ અને રાજકીય ગૌણતાનો પાયો નાખ્યો, જે પાછળથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સૌથી પ્રભાવશાળી પાસાં બન્યા. આ નીતિઓ દ્વારા, અંગ્રેજોએ માત્ર પોતાના હિતોને અનુરૂપ ભારતીય શાસનનું પુનર્ગઠન કર્યું નહીં, પરંતુ એક વહીવટી પરંપરા પણ સ્થાપિત કરી જે સ્વતંત્ર ભારતની અમલદારશાહી વ્યવસ્થાનો પાયો બની.

૧૮૫૭નો બળવો ભારતીય ઉપખંડમાં બ્રિટિશ સત્તા માટે નિર્ણાયક અને ઐતિહાસિક વળાંક સાબિત થયો. આ બળવો ફક્ત લશ્કરી અસંતોષનું પરિણામ ન હતો, પરંતુ ભારતીય સમાજમાં ઊંડા મૂળિયાવાળા આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક અસમાનતાઓનું સીધું પરિણામ પણ હતું. કંપની શાસને ભારતીય લોકો પર ભારે કર લાદ્યા, પરંપરાગત સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં દખલ કરી, અને સ્થાનિક નેતૃત્વ અને શાસન પરંપરાઓને નબળી પાડી. આ પરિબળોએ વ્યાપક બળવોને વેગ આપ્યો, જેના કારણે બ્રિટિશ વહીવટીતંત્રને એ સ્વીકારવાની ફરજ પડી કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું શાસનનું મોડેલ ગંભીર રીતે ખામીયુક્ત છે અને ભારત પર લાંબા ગાળાનું, ટકાઉ નિયંત્રણ જાળવી રાખવામાં અસમર્થ છે. આ બળવા પછી બ્રિટિશ સંસદે

૧૮૫૮નો ભારત સરકારનો કાયદો પસાર કર્યો, જેણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની શાસનનો અંત લાવ્યો અને ભારતને સીધા બ્રિટીશ નિયંત્રણ હેઠળ મૂક્યું.

ભારતના રાજ્ય સચિવને માત્ર નીતિ અને વહીવટી નિર્ણયો લેવાનો અધિકાર નહોતો, પરંતુ તેઓ ભારતમાં રાજ્યશાસિત શાસનના તમામ કાર્યો માટે પણ જવાબદાર હતા. આ પગલું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય દ્વારા સમગ્ર વહીવટી તંત્ર પર સીધો નિયંત્રણ સ્થાપિત કરવાનો એક ઐતિહાસિક અને નિર્ણાયક પ્રયાસ હતો. રાજ્યશાસિત શાસન પ્રણાલીમાં વાઇસરોયને સમગ્ર વહીવટી તંત્રના સર્વોચ્ચ કાર્યકારી અધિકારી બનાવવામાં આવ્યા હતા. વાઇસરોયની ફરજ ફક્ત આદેશો લાગુ કરવાની જ નહોતી, પરંતુ તેમને નીતિ ઘડતર, વહીવટી દેખરેખ, કાયદા અમલીકરણ અને મહેસૂલ વસૂલાતની જવાબદારી પણ સોંપવામાં આવી હતી. આમ, ભારતનો વહીવટ હવે ફક્ત આર્થિક હિતો દ્વારા ચલાવવામાં આવતો ન હતો, પરંતુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના રાજકીય, લશ્કરી અને વ્યૂહાત્મક હિતોના રક્ષણ દ્વારા પણ ચલાવવામાં આવતો હતો. કંપની શાસન હેઠળ, વહીવટનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય મહેસૂલ સંગ્રહ અને વ્યાપારી નફો હતો, ત્યારે રાજ્યશાસિત શાસને રાજકીય સ્થિરતા, મૂડીકરણ અને ઔપચારિકીકરણને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

રાજ્યશાસિત શાસને વહીવટી કેન્દ્રીકરણ અને નિયંત્રણ તરફ અન્ય ઘણા પગલાં પણ લીધા. કાયદા ઘડવાની પ્રક્રિયા વિધાન પરિષદ દ્વારા વધુ ઔપચારિક અને આયોજિત બની. સ્થાનિક સ્વાયત્ત સંસ્થાઓની ભૂમિકા ધીમે ધીમે ઓછી થતી ગઈ, અને કેન્દ્રિય વહીવટી વ્યવસ્થા મજબૂત બની. વહીવટી નિર્ણયો હવે નિશ્ચિત નિયમો અને પ્રક્રિયાઓ હેઠળ લેવામાં આવ્યા, જે ભ્રષ્ટાચાર ઘટાડવા અને નીતિ અમલીકરણમાં કાર્યક્ષમતા વધારવાનો પ્રયાસ કરતા હતા. આ સંક્રમણનું મહત્વ ફક્ત વહીવટી સુધારાઓ પૂરતું મર્યાદિત નહોતું. તે ભારતીય ઉપખંડમાં લાંબા ગાળાના વર્ચસ્વને સુનિશ્ચિત કરવા માટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની વ્યૂહરચનાનો પણ એક ભાગ હતો. કંપની શાસનની તુલનામાં રાજ્યશાસિત શાસને વહીવટને વધુ સંગઠિત, શિસ્તબદ્ધ અને નિયંત્રણક્ષમ બનાવ્યો. તેણે ભારતમાં આધુનિક વહીવટી માળખું, કેન્દ્રિય અમલદારશાહી અને કાયદાના શાસનનો પાયો નાખ્યો, જેનો પ્રભાવ આજે પણ સ્વતંત્ર ભારતના વહીવટી માળખા પર સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. આમ, ૧૮૫૭ના સિપાહી વિદ્રોહ અને ત્યારબાદ કંપનીથી રાજ્યશાસિત શાસનમાં સંક્રમણથી માત્ર બ્રિટિશ શાસનના એકીકરણ અને લાંબા ગાળાના નિયંત્રણની

જરૂરિયાત જ દેખાઈ નહીં, પરંતુ ભારતમાં આધુનિક વહીવટી, ન્યાયિક અને અમલદારશાહી માળખાના વિકાસની શરૂઆત પણ થઈ. આ પરિવર્તનથી ભારતીય વહીવટી પરંપરામાં સ્થિરતા, વ્યાવસાયીકરણ અને કેન્દ્રીકરણનો એક નવો અધ્યાય શરૂ થયો, જે પાછળથી સ્વતંત્ર ભારતના વહીવટી અને રાજકીય માળખામાં પ્રતિબિંબિત થયો.

સૌથી મહત્વપૂર્ણ સુધારાઓમાં કેન્દ્રીય અને પ્રાંતીય વહીવટની રચનાનો સમાવેશ થતો હતો. કેન્દ્રીય સ્તરે, વાઈસરોય અને તેમના વહીવટી તંત્રે વહીવટનું નેતૃત્વ કર્યું, જ્યારે પ્રાંતીય સ્તરે, રાજ્યપાલ અને તેમની પરિષદોએ સ્થાનિક વહીવટી નિર્ણયો અને નીતિઓના અમલીકરણની ખાતરી કરી. આ કેન્દ્રીય માળખાએ નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાને વધુ અસરકારક બનાવી, વહીવટી નિયંત્રણને મજબૂત બનાવ્યું અને બ્રિટિશ શાસનની સ્થિરતાનો પાયો નાખ્યો. પ્રાંતીય વહીવટીતંત્ર મહેસૂલ વસૂલાત, કાયદો અને વ્યવસ્થા, શિક્ષણ અને મૂળભૂત વિકાસને નિયંત્રિત કરતું હતું, જેનાથી વહીવટી તંત્ર સંપૂર્ણપણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિત અનુસાર કાર્ય કરી શકતું હતું. આ સમયગાળા દરમિયાન ભારતીય સિવિલ સર્વિસની રચના પણ વહીવટી સુધારાનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ હતી. તે એક મહત્વપૂર્ણ આધારસ્તંભ હતો. ભારતીય સિવિલ સર્વિસે અમલદારશાહીને વ્યાવસાયિક બનાવવા અને ગોઠવવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી હતી. આ સેવા વહીવટી નિર્ણયો, મહેસૂલ વ્યવસ્થાપન અને ન્યાયિક કાર્યોનું સંચાલન કરતી હતી. શરૂઆતમાં, આ સેવા મુખ્યત્વે બ્રિટિશ અધિકારીઓ માટે અનામત હતી, પરંતુ ધીમે ધીમે ભારતીય અધિકારીઓને પણ પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો. ભારતીય સિવિલ સર્વિસે વહીવટી પ્રક્રિયામાં શિસ્ત, કાર્યક્ષમતા અને જવાબદારી સુનિશ્ચિત કરી, જેનાથી વસાહતી શાસન વધુ સંગઠિત અને કેન્દ્રિત બન્યું.

ન્યાયિક અને પોલીસ સુધારાઓએ વહીવટી વ્યવસ્થાને વધુ અસરકારક બનાવી. અદાલતોનું માળખું, નાગરિક અને ફોજદારી અદાલતોનું સંગઠન અને કેન્દ્રીકૃત પોલીસ વ્યવસ્થાએ કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાની ક્ષમતામાં વધારો કર્યો. ન્યાયિક સુધારાઓએ કાનૂની પ્રક્રિયાઓને ઔપચારિક અને સ્પષ્ટ કરી, જ્યારે પોલીસ સુધારાઓએ બળવાખોરો અને ગુનાઓ પર નિયંત્રણ સુનિશ્ચિત કર્યું. આ સુધારાઓ માત્ર વહીવટી કાર્યક્ષમતા માટે જ નહીં પરંતુ બ્રિટિશરો માટે સામાજિક નિયંત્રણ અને રાજકીય વર્ચસ્વ સ્થાપિત કરવાના સાધન તરીકે પણ કામ કરતા

હતા. વહીવટી માળખાના વિકાસમાં મહેસૂલ અને જમીન વ્યવસ્થાપનના ક્ષેત્રોમાં કરવામાં આવેલા ફેરફારો પણ મહત્વપૂર્ણ હતા. અંગ્રેજોએ વિવિધ પ્રદેશોમાં તેમના હિતોને અનુરૂપ જમીન અને કર પ્રણાલીઓનું પુનર્ગઠન કર્યું. બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં કાયમી સમાધાન લાગુ કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં જમીનદારોને કાયમી જમીનમાલિકો તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી હતી અને તેમને કર વસૂલાતની જવાબદારી સોંપવામાં આવી હતી. મદ્રાસ અને બંચાઈ પ્રાંતોએ રેવતવારી પ્રણાલી લાગુ કરી હતી, જે ખેડૂતો પાસેથી સીધા કર વસૂલતી હતી. પંજાબ અને ઉત્તર ભારતે મહાલવારી પ્રણાલી અપનાવી હતી, જેણે સમગ્ર ગામડાઓ અને સમુદાયોને કર ચુકવણી માટે જવાબદાર બનાવ્યા હતા. આ નીતિઓએ મહેસૂલ વસૂલાતને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવી, પરંતુ ભારતીય ખેડૂતો પર ભારે આર્થિક દબાણ મૂક્યું અને સામાજિક અસમાનતાઓમાં વધારો કર્યો. સંદેશાવ્યવહાર, પરિવહન અને માળખાગત સુવિધાઓના વિકાસથી વહીવટ વધુ કેન્દ્રિય અને અસરકારક બન્યો. રેલ્વે નેટવર્ક, ટેલિગ્રાફ, ટપાલ સેવાઓ અને માર્ગ અને પુલ બાંધકામે વહીવટી નિર્ણયો, લશ્કરી અને વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓમાં ગતિ અને સ્થિરતા લાવી. આ સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાઓએ વહીવટને વધુ પ્રતિભાવશીલ, ઝડપી અને નિયંત્રિત બનાવવામાં મદદ કરી. જ્યારે આ બધા સુધારાઓ અને સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાઓએ બ્રિટિશ ભારતમાં વહીવટને ખૂબ જ સંગઠિત અને વ્યાવસાયિક બનાવ્યો, તેમનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય ભારતીય લોકોનું કલ્યાણ નહીં પરંતુ બ્રિટિશ રાજકીય અને આર્થિક હિતોનું રક્ષણ હતું. જ્યારે આધુનિક વહીવટી માળખું, અમલદારશાહી શિસ્ત અને કાનૂની શાસનના પ્રાથમિક સ્વરૂપની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, ત્યારે આ વ્યવસ્થા ભારતીય સમાજની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો અને હિતોને પૂર્ણ કરતી ન હતી. એકંદરે, આ વહીવટી વિકાસ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની લાંબા ગાળાની પ્રભુત્વ માટેની વ્યૂહરચનાનો એક ભાગ હતો અને સ્વતંત્ર ભારતની વહીવટી વ્યવસ્થાના પાયા તરીકે સેવા આપી હતી.

બ્રિટિશ વહીવટી માળખાનો ભારતીય ઉપખંડ પર બેવડો પ્રભાવ પડ્યો, જેના સકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને પરિણામો આવ્યા. પહેલા તેની સકારાત્મક અસરો પર વિચાર કરીએ તો બ્રિટિશ શાસને ભારતની આધુનિક વહીવટી વ્યવસ્થા, સંગઠિત ન્યાયિક વ્યવસ્થા અને શિક્ષણમાં ગહન સુધારા લાવ્યા. કેન્દ્ર અને પ્રાંતોમાં સુવ્યવસ્થિત વહીવટ, ભારતીય સિવિલ સર્વિસની સ્થાપના અને ન્યાયિક સુધારાઓએ વહીવટને વ્યાવસાયિક, શિસ્તબદ્ધ અને જવાબદાર બનાવ્યો. આ

સુધારાઓએ કાયદાની સાર્વત્રિકતા અને સરકારી નિર્ણયો માટે જવાબદારી સુનિશ્ચિત કરી. અદાલતોનું સ્પષ્ટ માળખું અને નાગરિક અને ફોજદારી અદાલતોની સ્થાપનાએ ઔપચારિક અને પારદર્શક કાનૂની પ્રક્રિયાઓને ભારતમાં આધુનિક ન્યાયિક વ્યવસ્થાનો પાયો નાખ્યો. બ્રિટિશ શાસને શિક્ષણ ક્ષેત્ર પર ઊંડી અને કાયમી અસર છોડી. અંગ્રેજી શિક્ષણ વ્યવસ્થા, શાળાઓ અને કોલેજોની સ્થાપના, તકનીકી અને વ્યાવસાયિક તાલીમ સંસ્થાઓનો વિકાસ અને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણના પ્રસારથી ભારતીય સમાજમાં શિક્ષણ અને જ્ઞાનના નવા દ્વાર ખુલ્યા. શિક્ષણના આ પ્રસારે, વહીવટી કાર્યક્ષમતામાં વધારો કરવાની સાથે, ભારતીય બુદ્ધિજીવીઓ, તેની બળવાખોર વિચારધારા અને તેની આધુનિક સામાજિક ચેતનાને પણ આકાર આપ્યો. "સ્વતંત્રતા સંગ્રામ અને આધુનિક ભારતના નિર્માણમાં શિક્ષણે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી."

માળખાકીય સુવિધાઓના વિકાસનો વહીવટ અને સમાજ પર પણ સકારાત્મક પ્રભાવ પડ્યો. બ્રિટિશ શાસને રેલ્વે નેટવર્ક, ટેલિગ્રાફ, રસ્તાઓ, ઢાક પ્રણાલી અને જળમાર્ગોનો નોંધપાત્ર વિસ્તાર કર્યો. આ સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાઓએ વહીવટી નિયંત્રણ, લશ્કરી અને મહેસૂલ સંગ્રહને વધુ અસરકારક અને ઝડપી બનાવ્યો. આર્થિક રીતે, આ સાધનોએ વેપાર અને ઉદ્યોગને સરળ બનાવ્યો, ભારતના વિવિધ પ્રદેશોને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક નેટવર્ક સાથે જોડ્યા. રેલ્વે અને સંદેશાવ્યવહાર પ્રણાલીઓએ માત્ર કેન્દ્રિય વહીવટ જ નહીં પરંતુ વિવિધ પ્રાંતો અને ભાષાકીય-પ્રાદેશિક સમુદાયો વચ્ચે સામાજિક અને આર્થિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયામાં પણ વધારો કર્યો. વધુમાં, બ્રિટિશ વહીવટે રાજકીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય ચેતનાના વિકાસમાં પરોક્ષ ભૂમિકા ભજવી. કેન્દ્રિય વહીવટ, રાષ્ટ્રવ્યાપી નીતિઓ અને એક સંગઠિત વહીવટી પ્રણાલીએ ભારતના વિવિધ પ્રાંતો અને સમુદાયોને એક સામાન્ય રાજકીય અને વહીવટી માળખા હેઠળ લાવવાની પ્રક્રિયા શરૂ કરી. જ્યારે પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું વર્યસ્વ જાળવી રાખવાનો હતો, તે ભારતીય સમાજમાં રાજકીય જાગૃતિ, રાષ્ટ્રવાદ અને આધુનિક શાસનની સમજણના વિકાસ તરફ દોરી ગયું. આ અનુભવ સ્વતંત્રતા સંગ્રામ અને આધુનિક લોકશાહી ભારત માટે મહત્વપૂર્ણ હતો. તે એક પાયો સાબિત થયો. બ્રિટિશ વહીવટે પણ સ્થાયી સામાજિક અને આર્થિક ફેરફારો વિશે આધુનિક અમલદારશાહી, કાનૂની વ્યવસ્થા, શિક્ષણ અને માળખાગત સુવિધાઓએ

ભારતીય સમાજને આધુનિકતા તરફ ધકેલી દીધો. વહીવટી કાર્યક્ષમતા અને સંગઠિત પદ્ધતિઓએ સરકારી કામગીરીની ગતિ અને અસરકારકતામાં વધારો કર્યો, જેનાથી સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થામાં સુધારો શક્ય બન્યો. જોકે આ સુધારાઓ ભારતીય લોકોના કલ્યાણ માટે ન હતા, પરંતુ ફક્ત બ્રિટિશ રાજકીય અને આર્થિક હિતોની સેવા કરવા માટે હતા, તેમ છતાં તેમણે ભારતના આધુનિક વહીવટી માળખા, ન્યાયિક વ્યવસ્થા, શિક્ષણ અને સંદેશાવ્યવહારમાં કાયમી યોગદાન આપ્યું, જેનાથી સ્વતંત્ર ભારતના ભાવિ વિકાસનો પાયો નાખ્યો.

બ્રિટિશ શાસને માળખાગત સુવિધાઓના વિકાસમાં પણ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો. રેલ્વે નેટવર્ક, ટેલિગ્રાફ, રસ્તાઓ, બંદરો અને ટપાલ સેવાઓના વ્યાપક વિસ્તરણથી વહીવટી નિયંત્રણ, લશ્કરી અને વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓને સરળ બનાવવામાં આવી. આ સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાઓએ માત્ર વહીવટને વધુ કેન્દ્રિય અને અસરકારક બનાવ્યો નહીં પરંતુ ભારતીય પ્રદેશોને જોડીને સામાજિક અને આર્થિક જોડાણો પણ સ્થાપિત કર્યાં. આના પરિણામે આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં વધારો થયો, વેપાર નેટવર્કનો વિસ્તરણ થયો અને વિવિધ પ્રાંતોમાં સામાજિક એકતાની નવી ભાવનાનો વિકાસ થયો. આ નકારાત્મક અસરોએ ભારતીય સમાજના સિદ્ધાંતોને પ્રભાવિત કર્યાં. આ નકારાત્મક અસરોએ રાષ્ટ્રીય ચેતના અને સ્વતંત્રતા ચળવળને જન્મ આપ્યો, જેનાથી સ્પષ્ટ થયું કે વહીવટી સુધારાઓ અને આધુનિક માળખા છતાં રાજકીય અને સામાજિક સ્વતંત્રતા આવશ્યક રહી છે.

ઉપસંહાર:

સ્વતંત્રતા પછી, ભારતે બ્રિટિશ શાસન દ્વારા સ્થાપિત વહીવટી માળખાને લોકશાહી અને લોકો-કેન્દ્રિત બનાવવા માટે તેમાં સુધારા અને અનુકૂલન કરવાનું શરૂ કર્યું. ભારતીય બંધારણ, લોકશાહી સંસ્થાઓ, ન્યાયિક સ્વતંત્રતા, નાગરિક સેવા અને પ્રાંતીય-કેન્દ્રીય વહીવટી માળખું આ પરિવર્તનના મહત્વપૂર્ણ ઘટકો બન્યાં. આમ, બ્રિટિશ વહીવટે ભારતને આધુનિક વહીવટી પદ્ધતિઓ, કાનૂની અને સંસ્થાકીય માળખાનો પરિચય કરાવ્યો, જ્યારે સ્વતંત્ર ભારતે તેને લોકશાહી, સમાવિષ્ટ અને સમાન દિશા તરફ દોરી, વર્તમાન વહીવટી વ્યવસ્થાનો પાયો નાખ્યો. એકંદરે, બ્રિટિશ ભારતનું વહીવટી માળખું ભારતીય ઇતિહાસમાં બેવડી છબીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે: એક તરફ, તે આધુનિકતા, વ્યાવસાયીકરણ અને સંસ્થાકીય સ્થિરતા લાવ્યું,

જ્યારે બીજી તરફ, તે વસાહતી શોષણ, અસમાનતા અને રાજકીય નિયંત્રણ માટે એક સાધન તરીકે સેવા આપી. સ્વતંત્ર ભારતે આ વારસાને શોષી લીધો અને તેને સુધારાવાદી દિશામાં વિકસાવ્યો, જેના પરિણામે આજની વહીવટી વ્યવસ્થા માત્ર સંગઠિત અને કાર્યક્ષમ જ નહીં, પણ લોકશાહી મૂલ્યો અને જાહેર હિત પર પણ કેન્દ્રિત છે.

સંદર્ભસુચિ:

૧. વર્મા, શ્યામા પ્રસાદ, બ્રિટિશ ભારતનો વહીવટી ઇતિહાસ, મુંબઈ, ૨૦૧૦.
૨. રોય, ચેતન, ભારતમાં કંપની શાસન અને તેની નીતિઓ, કોલકાતા, ૨૦૦૮,
૩. ગુપ્તા, અજય, બ્રિટિશ રાજ્યશાસિત શાસન અને ભારતીય વહીવટ, દિલ્હી, ૨૦૧૨, પાનાં નં.૧૦૧.
૪. સરીન, પ્રિયા, ભારતીય નાગરિક સેવાનો ઉદભવ, નવી દિલ્હી, ૨૦૧૫, પાનાં નં. ૫૬.
૫. મિશ્રા, રવિ, ભારતમાં ન્યાયિક સુધારાઓ, લખનૌ, ૨૦૦૯, પાનાં નં ૮૮.
૬. સિંહ, અનિલ, જમીન મહેસૂલ પ્રણાલી અને બ્રિટિશ ભારત, પટના, ૨૦૦૭, પાનાં નં ૧૩૪.
૭. કુમાર, અરવિંદ, ૧૮૫૭ નો બળવો અને વહીવટ, જયપુર, ૨૦૧૧, પાનાં નં ૬૭.
૮. ચૌધરી, રાકેશ, બ્રિટિશ ભારતમાં શિક્ષણ નીતિ, દિલ્હી, ૨૦૧૩, પાનાં નં ૯૨.
૯. ભટ્ટ, મહેશ, વસાહતી વહીવટ અને સામાજિક અસર, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, પાનાં નં ૧૨૦.
૧૦. વર્મા, શ્યામા પ્રસાદ ઉક્તિ., પાનું ૩૩.
૧૧. પાંડે, મોહન, ભારતીય વહીવટમાં કેન્દ્રીકરણ, કાનપુર, ૨૦૦૯, પાનાં નં ૯-૭૭.
૧૨. અગ્રવાલ, સુનીલ, કંપનીથી તાજ સુધીનું વહીવટ, બિલી, ૨૦૦૮, પાનાં નં ૧૦૯.
૧૩. દેવ, હરીશ, ધ ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ: અ હિસ્ટોરિકલ સ્ટડી, મુંબઈ, ૨૦૧૦, પાનાં નં ૫-૧૪૨

૧૪. શર્મા, રીતુ, ન્યાયિક અને પોલીસ સુધારાઓ, કોલકાતા, ૨૦૧૨, પાનાં નં ૯-૫૮.
૧૫. વર્મા, શ્યામા પ્રસાદ, ઉક્તિ., પાનાં નં ૮૩.
૧૬. ગુપ્તા, સુમિત્રા, જમીન અને કર નીતિનો ઇતિહાસ, લખનૌ, ૨૦૧૩, પાનાં નં ૯૭.
૧૭. સિંહ, વિજય, રેલ્વે અને સંદેશાવ્યવહારનો વહીવટી પ્રભાવ, પટના, ૨૦૧૫, પાનાં નં ૬૬.
૧૮. ચૌધરી, મીનાક્ષી, બ્રિટિશ વહીવટમાં શિક્ષણ અને માળખાગત સુવિધા, જયપુર, ૨૦૧૪, પાનાં નં ૧૨૩.
૧૯. ભટ્ટાચાર્ય, રોહન, વસાહતી નીતિ અને ભારતીય રાજકારણ, દિલ્હી, ૨૦૦૭, પાનાં નં ૧૧૧.
૨૦. વર્મા, શ્યામા પ્રસાદ, પાનાં નં ૯.
૨૧. પાંડે, અનુરાગ, બ્રિટિશ ભારત અને સામાજિક અસમાનતા, ભોપાલ, ૨૦૦૯, પાનાં નં ૯-૭૫.
૨૨. અગ્રવાલ, નિધિ, સ્વતંત્રતા સંઘર્ષ અને વહીવટી ઉત્તરાધિકાર, કોલકાતા, ૨૦૧૨, પાનાં નં ૯-૬૦
૨૩. દેવ, રાકેશ, બ્રિટિશ શાસન અને આર્થિક શોષણ, દિલ્હી, ૨૦૧૦, પાનાં નં ૯૫.
૨૪. શર્મા, રીતુ, *ibid.*, પાનાં નં ૧૦૮.
૨૫. ગુપ્તા, અંશુલ, કોલોનિયલ મેન્ટાલિટી એન્ડ એડમિનિસ્ટ્રેશન, પટના, ૨૦૧૫, પાનાં નં ૧૧૯.
૨૬. વર્મા, પ્રિયા, આધુનિક ભારતમાં વહીવટી વારસો, જયપુર, ૨૦૧૬, પાનાં નં ૧૦૨.